

Тыва Республиканын Сут-Хол кожууннун
муниципалдыг бюджеттиг ниити билиг албан чери
Ооржак Т-Б. А. аттыг Алдан-Маадыр ортумак ниити билиг школазы

Тыва дыл башкыларынын
методиктиг каттыжышкынынга
чугаалажып корген

Протоколдун дугаары _____
«28» августа 2023г.
М.К. удуртукчузу:
Ооржак /Ооржак Е.Ч./

Чопшээрешкен:
Директорнун ооредилге-
кижизидилге талазы-биле
оралакчызы

Сарыглар С.С.
«29» августа 2023 ч.

Ажылчын программа

тыва дыл эртмешинге

2023-2024

<u>11</u>	ооредилге чылы	<u>68</u>
клары	неделяда келир шагы	чылда эртер шагы

Тургускан: Ондар Зоя
Серек-Доржуевна
Категориязы: I

Тайылбыр бижик

5 -11 класстарга тыва дыл программазын Тыва Республиканың ниити өөредилгезиниң кол (долу эвес) школага тыва дыл талазы –биле күрүне стандарттарынга дүүштүр тургускан.

Тыва дыл – Азия диптин төвүндө чурттап чоруур түрк дылдыг чоннарның төлээзи болур тыва чоннуң төрөөн дылы. Тыва дыл ук чоннуң аразында кол харылзакылга дылы болуп, ниитилелдин аңгы-аңгы адырларында, эң ылаңгыя культура болгаш эртем төптеринде ажыглаттынып болгаш амыдыралдың янзы-бүрү негелделерин хандырып чоруурундан аңгыда, дараазында хүлээлгелерни база күүседип турар:

- тываларның салгалдарының аразында харылзакылганың база бир аргазы бооп;
- тываларның өгбелериниң чүс-чүс чылдарда аас чугаа дамчыштыр салгап ап келгени тыва улустуң байлак аас чогаалының хөй янзы жанрларының шыгжаттынып, кадагалаттынганы дыл болуп;
- амгы үеде нептереп турар массалыг чепсектерниң, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлери (жанрлары) байлаа-биле ажыглаттынып;
- сөс болгаш чечен чогаалдың чогааттынып, нептереп турарының бадыткалы болуп;
- өске эртемнерни шингээдип алырынга өзек болбушаан, уругларның бүгү талазы-биле сайзыралынга идиг болуп;
- эртемде чаа ажыдыышкыннарның дылы болбушаан;
- амыдыралдың аңгы-аңгы адырларындан бүгү информация, медээлерни дамчыдар болгаш чыырының кол аргазы болуп, тыва чонга бараан болуп чоруур.

Тыва дыл Тыва Республикада орус дыл-биле чергелештир күрүне дылы болуп турар. Төрөөн тыва дылынга тода, шын база хостуг чугаалажып билири тыва кижиниң бүгү талалыг сайзыралынга, амыдырал-чуртталгазынга, ажыл-агыйынга, эртем-өөредилгезинге чедишкынниг болурунун магадылалын берип турар. Ынчангаш тыва уругларга орус дыл-биле чергелештир төрөөн дылын билири чугула болганда, ону школа назыны четпээн (уруглар садтарынга) болгаш эге, ортумак база дээди өөредилге черлеринге бедик денелге сонуурганчыг кылдыр өөредири чугула. Национал школа тыва улустуң аас чогаалын болгаш тыва чечен чогаалдың байлаан таварыштыр сөс кулавырын байыдып, төрөөн дылынга арыг, чараш, хостуг, албадал чокка чугаалап билир кылдыр келир үениң салгалын өөредип чаңчыктырыр ужурлуг. Тыва дылды 5-9, 10-11 класстарга өөредиринге кол удуртулгазы кылдыр бо программаны тургускан.

Чижек программада эге ниити өөредилгеде уругларның шупту ажыл-чорудулгазының хевирлерин улаштыр сайзырадыры көрдүнген. Кол болгаш ортумак (долу) школаның тыва дылга программазын база 5-9, 10-11 класстарның уругларының психологтуг байдалын, назы-харын барымдаалап тургускан.

Ортумак (долу) школага (10-11 класстарга) тыва дылга дараазында кол сорулгаларны боттандыраарыңча угланган:

- өөреникчилерниң национал бот-медерелин национал культуразынга, төрөөн дылының байдалынга, хамааты ээ-харыс салгазынга даянып хевирлээри;
- өөреникчилерниң салым-чаяанынга, сонуургалдарынга база негелделеринге дүүштүр, республиканың экономика болгаш социал дээш өске-даа адырларының специалистерни хереглеп турар амгы база келир үеде медээлерин барымдаалап, профильдер аайы-биле өөредири;
- республиканың онзагайларын болгаш күш-ажылдың саарылгазының негелделерин билип, өөреникчилерге профессионалдыг эртем чедип алыры-биле дең байдалдарны тургузары.

Ортумак (долу) ниити өөредилге черин доозуп турда, түннел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түннел хыналданы кылдырары) албан. Тыва дыл эртеми тыва литература эртеми-биле сырый харылзаалыг, ынчангаш түннел аттестацияны чогаадыг хевиринге бижидери көрдүнүп турар. Ол чогаадыгның түннелдери тыва дылга болгаш тыва литературага хамааржыр кылдыр хынаарының негелделерин тургузарын сүмелеп турар.

Ниити өөредилгениң национал-девискээр кезээн шингээдип алганының түннелинде өөреникчи ниити өөредилге билиглерин, арга-мергежилин болгаш өөренир ажыл-чорудулгазының аргаларын бедидип болгаш калбартыр аргалыг болур. Ниити билиглерни, арга-мергежилдерни, ажыл-чорудулганың аргаларын, культураның чугула кезээ дег, шингээдип алыры өөреникчилерниң сайзыраар болгаш амыдырал-чуртталгага чаңчыгарының чогумчалыг байдалы болур.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМИНИҢ (ТЫВА ДЫЛДЫҢ) НИИТИ ХАРАКТЕРИСТИКАЗЫ

Кол болгаш ортумак (долу) школага тыва дыл курузунуң утказы чугаа чорударынын (коммуникативтиг), дыл эртемниниң айтырыгыларын аңгыда мөзү-бүдүш, культура талазы-биле айтырыгларны шиңгээттирер өөрөдигениң метапредметтиг болгаш предметтиг сорулгаларын чедип алырынче угланган.

Коммуникативтиг компетенция (улус-биле чугаалажып, харылзажып билири) дээрге-ле чугааның янзы-бүрү хевирлерин шиңгээдип алганы, назы-харынга дүүштүр аас болгаш бижимел чугааның үндезиннерин, дылды ажыглаарының мергежил, чаңчылдарын чугула херек ажыл-агыйжы болгаш анаа-даа чугаага ажыглап билири болур. Кижиниң улус-биле харылзажып билири чугааның сорулгаларын тодарадып, оон байдалынга база чугаалажып турар кижизиниң бодал-сагыжынга, туружунга таарыштыр, шын чугаалажырының эптиг аргаларын тып билиринден, херек болза, чугаалажыр аянын өскертип билиринден көстүп кээр.

Өөренип турар тема бүрүзү уругларның логиктиг боданыышкынын болгаш чугаазын сайзырадырынга салдарлыг болур уjurлуг. Тыва дыл кичээлдеринге өөреникчилерниң чугаазын үш *угланыышкынга* чагыртып сайзырадыр.

Бир дугаар угланыышкын – тыва литературлуг дылдың нормаларын шиңгээдири: шын адалганы сагып, сөстөрниң хевирлерин, сөс каттыжыышкыннарын болгаш домактарны шын тургузары, сөстөрни оон лексиктиг утказынга болгаш ажыглап турар стилинге дүүштүр ажыглаары. Тыва литературлуг дылдың нормаларын сагыыры дээрге-ле уругларның чугаазында тыва литературлуг дылдың нормаларына дүүштүр хажыдыышкыннары – диалектизмнерни болгаш жаргонизмнерни – чайладыры, боттарының чугаазында четпес чүүлдерни медереп билип, сайгарарын хайгаараары.

Ийи дугаар угланыышкын – уругларның сөс курлавырын байыдары. Сөс курлавыры школада шупту эртемнерни кайы хире шиңгээдип алганындан база хамааржыр-даа болза, тыва дыл болгаш тыва чечен чогаал эртемнери онзагай черни ээлеп, улуг уjur-дузалыг болуп турар. Ынчангаш тыва дыл болгаш чогаал кичээлдеринге лексика-биле ажылды, хөй словарь ажылын чорудар. Ол ышкаш уругларны словарьлар болгаш өске-даа тайылбыр номнары (справочниктер, эртем ажылдары...) ажыглап билир кылдыр өөрөдир.

Үш дугаар угланыышкын – аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын шын илередириниң мергежил-чаңчылдарын хевирлээри. Уругларның харылзаалыг чугаазын сайзырадыры дээрге-ле аас чугааның аңгы-аңгы хевирлерин шын тургузары база янзы-бүрү мергежилгелер күүседип, бижимел ажылдар-биле ажылдап тура, сөзүглелди шын тургузары болгаш сөстөрни шын ажыглаары болур.

Тыва дыл кичээлдеринге бир кичээнгей салыр уjurлуг чүүл – уругларның улус мурнунга чүве чугаалап билиринге, кандыг-даа темага, эң ылангыя эртем-өөредилге, культура-биле холбашкан-даа темаларга хамаарыштыр бодалын илереткен харылзаалыг аас чугаазын экижидери.

Чугаа сайзырадыр ажылдар үезинде аянның номчулганы чедип алыры база чугула. Харылзаалыг сөзүглелди дыңнап азы аянның номчуп тура, ында сөстөрниң үн тургузуун шын дыңнап азы тода адап билири, херек черлерге логиктиг ударениени болгаш үн доктаашкынын сагыыры: сөзүглелдиң утказынга дүүштүр үнүн бедидип, чавызадып, дүргөдөдип, оожумнадып номчууру азы чугаалаары дээш о.ө негелделерни сагыыры чугула.

Дыл талазы-биле компетенция (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) дылды тускай демдектер системазы болгаш ниитилел болуушкуну деп чүүлдү медереп билиринден хевирлеттинер. Оон аңгыда дылдың тургузуун, сайзыралын болгаш хүлээлгелерин; тыва литературлуг дылдың кол нормаларын шиңгээдип алганындан; өөреникчилерниң сөс курлавырын байыдып, чугаазын шын тургузуп билиринден; дыл эртемин тускай эртем кылдыр шиңгээдип алганындан, оон кол кезектерин болгаш өзек билиглерин база дыл болуушкуннарын сайгарып, янзы-бүрү дыл словарьларын ажыглап билиринден хевирлеттинер.

Культура талазы-биле компетенция (культура-төөгү, шажып-чүдүлгө, езу-чаңчылдар талазы-биле айтырыгларны ыяк билири) өөреникчилерниң төрөөн дылын тыва чоннуң национал культуразының илереттинер бир хевирин кылдыр медереп билири; дылдың чоннуң төөгүзү-биле харылзаалыын, тыва дылдың национал онзагайларын билип, тыва чугаа этикединиң нормаларын шиңгээдип алганы база тыва национал культура база оон-биле холбашкан сөстөрниң утказын шын тайылбырлап билири болур.

Чижек программаның «Чижек темалыг планнаашкын» деп кезээнде ында бердинген материал уругларның чүглө дыл талазы-биле билиг чедип алырынче эвес, а өөрөдиге үезинде алган билиглерин херек кырында амыдыралга, аас болгаш бижимел чугаазына азы харылзаажылгага (коммуникативно-деятельностный подход) шын ажыглап билир кылдыр өөрөдир уjurлуг. Ынчангаш стандартта бердингени курстун кезек бүрүзү ийи аңгы блоктан тургустунган:

Бирги блокта (1), дыл болгаш чугаа болушкуннарының утказын болгаш ажыглалын тайылбырлап турар дыл эртемнин (азы лингвистиктиг) билиглериниң даңзызы бердинген.

Ийиги блокта (2), ук билиглерни өөрөдирде, ажыглаар өөрөдилге ажыл-чорудулгазының кол хевирлерин кириген.

Ук программада чугаа сайзырадылгазын үшкү блок кылдыр (3) немеп кириген бис. Ында чугаа сайзырадылгазынга ажыглап болур чижек темаларны база өөрөдилге үезинде чорудуп болур ажылдарны сүмелеп турар бис. Оларны башкы бодунуу-биле өскерттип болур. Амгы эртем-техника талазы-биле, ылаңгыя компьютер, Интернет четкизи, соталыг харылзаа дээш оон-даа өске чаартылгаларлыг сайзыраңгай үеде уруглар чүгле оларны дамчыштыр харылзаа кылып, а херек кырында улус-биле дорт чугаалашпайн, чугаа чорудар арга-дуржулгазы чок азы эвээш бооп турар. Ынчангаш аас болгаш бижимел харылзаалыг чугааны дыл талазы-биле алган билиглеринге даянып, сайзырадыры чугула. Ылаңгыя Тываның культуразы, төөгүзү, езу-чаңчылдары дээш оон-даа өске темаларны уругларның делегей көрүүшкүнүн делгемчидери-биле ажыглап болур.

Бо программаның эң кол угланышкыны – өөреникчилерни кандыг-даа байдалга таарыштыр бодун чаңчыктырып, улус-биле идепкейлиг харылзашпышаан, ажыл-чорудулганың кандыг-даа хевирин чорудуп, аңаа киржип шыдаптар кылдыр чаңчыктырары. Ында уругларны чүгле дыл талазы-биле эвес, өске-даа эртемнерни эки шиңгээдиринге белеткеп, бүгү талазы-биле сайзыраңгай хамааты кылдыр (функциональная грамотность) кижизидериниң чугула аргаларын айыткан.

Өөреникчини бүгү талазы-биле сайзыраңгай кылдыр кижизидериниң дараазында **кол айтыкчылары (индикаторлары)** көрдүнген:

1) өөрөдилгениң харылзаа чорудар (коммуникативтиг) бүгү талалыг кылдыныглары – чугаа чорударының янзы-бүрү хевирлерин билири; үежилери болгаш улуг улус-биле чедимчелиг чугаалажып билири; аас болгаш бижимел чугааны шын хүлээп ап, билип алыры; тургустунган айтырыг бүрүзүңге бодунуң бодалын, туружун тода, шын, уткалыг кылдыр илередири; харылзаажылга үезинде аас болгаш бижимел чугааның өзек нормаларын болгаш тыва чугаа этикединиң негелделерин сагыры дээш о.ө.

2) өөрөдилгениң угаап шиңгээдир бүгү талалыг кылдыныглары – чөрүлдээлиг айтырыгларны тургузары; барымдааларны идип үндүрери; угаап боданышкынның логиктиг харылзаазын тургузары; тезисти бадыткаан азы аңаа удурланган бодалын илередири; библиографтыг дилээшкиннерни (немелде литературадан, Интернет четкилеринден болгаш өске-даа немелде тайылбыр номнардан дээш о.ө) чорудары, аңгы-аңгы бижимел материалдардан эргежок чугула медээни уштуп алыры (илередип тывары), чугула болгаш чугула эвес (ийиги чергенин) медээни тодарадыры; номчулганың кайы-бир хевирин (улуг-каралап, чүгүртү, ханылап номчууру о.ө) сорулгазының айы-биле шилип алыры; даап бодаашкыннарын, бодалдарын дес-дараалай тургузары; янзы-бүрү медээ дилээр арга-методтарны ажыглаары (ооң иштинде компьютерни ажыглап тургаш, дээш о.ө); медээлерни янзы-бүрү аргалар-биле эде тургузуп, аңгы-аңгы хевирлерге дамчыдып бээри, оларны системажыдып билири дээш о.ө.;

3) өөрөдилгениң башкарылгалыг (регулятивтиг) х=й талалыг кылдыныглары – кылыр дээн чүүлүнүң сорулгазын шын билип, аңаа дүүштүр тайылбырлап билири; кылыр дээн чүүлүнүң планын дес-дараалаштыр чорудары, херек апарганда, ону өскерттип билири; бодунуң кылган чүүлүңгө үнелелди берип, бот-хыналданы кылыры; шын эвес харыылапкан болза, ону боду шын кылдыр эдип билири дээш о.ө. Уругларның бүгү талазы-биле сайзыраңгай болурунуң кол өзээ чугаа чорударының аңгы-аңгы хевирлеринге үндезилеттинген болгаш өөреникчилерниң боданып чугаалаар арга-шинээн төрөөн дылын дамчыштыр сайзырадыр сорулгалыг тургустунган.

Кол ниити өөрөдилге черин доозуп турда, түңнел күрүне аттестациязын дужаары (регионалдыг түңнел хыналданы кылдырары) албан болгаш тыва дылга белеткел деңгелиниң негелделери хыналда-хемчег материалдарын тургузарының үндезини болур.

Тыва дылдың чаражы болгаш онзагайы ооң янзы-бүрү байдалдарга ажыглалындан эскертинер. Тыва дылга өөрөдири чүгле дыл эртемнин билиглерин чедип алырынче эвес, а чугаа культуразын бедидеринче, чугаалажырының ниити дүрүмнерин болгаш чугаа культуразын сагырынче, сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг кижини хевирлээринче угланган болур.

Ынчангаш кол школага төрөөн дылды кайы хире өөреткени ортумак (долу) школаның – 10-11 класстарга – болгаш өске тускай өөрөдилге черлеринге өөрөдилгезин уламчылаарынга кижиниң ниити культуразының деңгелин көдүрер.

Ук программада тыва дыл курузунуң өөреникчилерниң коммуникативтиг болгаш дыл, культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг үш уткалыг шугумну айыткан:

• Коммуникативтиг компетенцияның (харылзажылганың айтырыгларын ыяк билирин) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

• Дыл талазы-биле компетенцияның (дыл болгаш дыл эртеминге хамаарышкан айтырыгларны ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

• Культура талазы-биле компетенцияның (төрээн дылдың культура-төөгүлүг айтырыглар-биле харылзаалыын ыяк билири) хевирлеттинерин хандырып турар утказы;

Бир дугаар уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа болгаш чугаа чорудары», «Чугаа чорудулгазы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының аайы-биле хевирлери» деп кезектерден тургустунган. Оларны өөрөнгөн соонда, уругларның улус-биле харылзажырының мергежил-чаңчылдары ала чайгаар хевирлеттинип, сайзырап кээр;

Ийи дугаар уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш дылдың кезиктеринин ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Фонетика болгаш орфоэпия», «Графика», «Лексикология болгаш фразеология», «Морфемика болгаш сөс чогаадылгазы», «Морфология», «Синтаксис», «Чугаа культуразы», «Орфография болгаш пунктуация» деп кезектер кирип турар;

Үш дугаар уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва улустун төөгү болгаш культура-биле харылзаазын көргүзүп турар «Дыл болгаш культура» деп кезек кирип турар.

Көрдүнгөн уткалыг шугумнар аразында чардынмас харылзаалыг болгаш демнежилгелиг. Курстун кезек бүрүзүн сайгарып көргөш, өөреникчилер чүгле херек билиглерни, эң-не чугула мергежилдер болгаш чаңчылдарны шингээдип алыр эвес, чугаа чорударының аргаларын улам делгемчидер. чугаалажырының аңгы-аңгы чаңчыл-мергежилдерин сайзырадыр болгаш төрээн дыл дээрге катаптаттынмас национал-культурлуг болуушкун деп билип алыр. Ынчангаш курстун кезектеринин дес-дараалашкаа болгаш өөрөдир шактарның хемчээлинин чижеглей бердингени оон чижек программа болуп турарында.

«ТЫВА ДЫЛ» ЭРТЕМИН ӨӨРЕНГЕНИНИҢ ТҮҢНЭЛДЕРИ

Кол школаның (5-9 класстар) доозукчуларының тыва дылдың программанын шингээдип алгаш, чедип алыр **бот-тускайлаң түннелдеринге** дараазында чүүлдер хамааржыр:

1) кижиниң интеллектуалдыг болгаш чогаадыкчы салым-чаяанын база мөзү-бүдүш шынарларын сайзырадырынга төрээн дылының чугулазын медресеп билири, уругларның билиг чедип алырынга ук дылдың ужур-утказын тодарадып, ону тыва чоннун ыдыктыг, үнелиг эртинелеринин бирээзи деп билири;

2) тыва дылдың эстетиктиг үнезин медресеп билири; төрээн дылынга ынак болгаш ону хүндүлөп, ол дээш чоргаарланыры; ону национал культураның кезээ кылдыр билип, арыг эдилээри;

3) дылдың байлак сөс курлавырын болгаш грамматиктиг аргаларын бодунуң бодалдарын болгаш сагыш-сеткилин хостуг илередирде четче ажыглап шыдаары; бодунуң чугаа-домаан хайгаарап, сайзырадып, экижидеринче чүткүлдүг болуру.

Метапредметтиг түннелдеринге (предметтен дашкаар азы ооң-биле чергелештир билип алыр харылзашкак чүүлдери) дараазында чүүлдер хамааржыр (5-9, 10-11 класстарга):

1) Чугаа чорудулгазының бүгү-ле хевирлерин ажыглап билири:

Дыңнаары болгаш номчууру:

• бижимел болгаш аас медээниң утказын шын билип алыры (чугааның утказы, сөзүглелдин темазы, кол утказы; кол болгаш немелде медээ);

• аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин номчулганың янзы-бүрү хевирлеринге (сөзүглелден херек информацияны дилеп-тып номчууру (поисковый вид), чүгүртү азы улуг-каралап номчууру (просмотровый), таныжып номчууру (ознакомительный вид), шинчилел-сайгарылгалыг номчууру (изучающий вид)) таарыштыр ажыглап билири;

• аңгы-аңгы стильдерниң болгаш жанрларның сөзүглелдерин шын дыңнап билири; дыңнаарының янзы-бүрү хевирлерин (бир кижиниң тайылбыр чугаазындан болгаш аудио-, видеотехникадан сөзүглелдин кайы-бир кезээн шилип алгаш дыңнаары, сөзүглелдин кыска утказы-биле таныжары болгаш ону тодазы-биле дыңнаары) ажыглап билири;

- информация ап болур чүүлдерден, ооң иштинде өөредиглиг компакт-дискилерден, Интернет четкизинден; янзы-бүрү словарьлардан тайылбыр номнардан (справочниктер) болгаш электроннуг шыгжамырлардан медээлерни тып билири;
- бердинген темага материалдарны тып, системажыдып билири; херек медээлерни боду тып билири; медээлерни чаартып азы ол-ла хевээр дамчыдып билири;
- сөзүглелдерниң утка, стилистика талазы-биле онзагайларын болгаш ажыглаан аргаларының аайы-биле дүүштүрүп болгаш деңнеп билири;

Чугаалаары болгаш бижипири:

- кылыр дээн ажыл-херээниң сорулгаларын (хууда болгаш эштери-биле) тодазы-биле билип, кандыг-даа ажылды чурум аайы-биле кылып, чедип алган түннелдерин үнелеп, аас болгаш бижимел чугаага илередип билири;
- дыңнаан азы номчаан сөзүглелиниң утказын даалга езугаар дамчыдып (панны тургузуп, утказын чугаалап, допчулай бижип, үнелел берип) шыдаары;
- сөзүглелдин утказын, кымга хамаарыштырганын, чугааның байдалын барымдаалавышаан, аңгы-аңгы хевирлерге болгаш жанрларга тургузуп шыдаары;
- аас болгаш бижимел чугаага бодунуң бодалын хостуг илередири, сөзүглелдин тургузуунун негелделерин сагыыры (бодалының ужур-уткалыын, дес-дараалашкаан, харылзаалыын, темага дүүшкээн дээш о.ө.); номчаан, дыңнаан, көргөн чүүлдеринге бодунуң хамаарылгазын шын илередири;
- монологтун янзы-бүрү хевирлерин (тоожуушкун, чурумал, угаап бодааныышкын болгаш оларны холуй); диалогтун янзы-бүрү хевирлерин: (хүндүлел аянын илередир диалог (этикетный диалог), айтырыг-хары (диалог-расспрос), чугаалажып оар кижизин чугаа чорударынче кыйгырары (диалог-побуждение), өске кижин-биле бодал солчуру (диалог-обмен мнениями) дээш о.ө.) ажыглап билири;
- амгы тыва литературлуг дылда шын адалганың, лексиканың, грамматиканың кол нормаларын, стиль нормаларын херек кырында ажыглап билири; бижимел чугаага шын бижилгениң, пунктуацияның кол дүрүмнерин сагыыры;
- чугаа этикединиң нормаларын хажытпайн, чугаага киржип шыдаары; чугаа үезинде арын-шырайын болгаш шимчээшкиннерин эптиг болгаш шын алдынары;
- хүн бүрүде өөренип азы ажыл кылып турар үезинде бодунуң чугаазын хайгаарап билири; чугааның утказының болгаш шын ажыглалының аайы-биле бодунуң дылын үнелеп билири; дылында грамматиктиг болгаш чугаа частырыгларын тып болгаш эдип билири; бодунуң тургусканы сөзүглелин хоюглап азы эдип, =скертип, делгередиб билири;
- бодунуң үежилеринин мурнунга улуг эвес дыңнадыг, илеткелди кылып, рефераттын утказын дамчыдып билири; маргылдаалыг, чидиг айтырыгларны бадыткалдарга даянмышаан, шиитпирлеп билири;

2) алган билиглерин, мергежилдерин, чанчылдарын хүн бүрүде амыдыралга ажыглап билири; төрээн дылды өске эртемнерге билиг чедип алырының кол чепсээ кылдыр шын ажыглаары; ону өске-даа эртемнерде (даштыкы дыл, орус дыл болгаш чогаал дээш о.ө) дылдың аргаларын сайгарарына ажыглап билири;

3) долгандыр турар улус-биле харылзажып, кандыг-бир ажылды кылып тура, маргылдаалыг, чидиг айтырыглар шиитпирлээрде, эптиг чугаалажып, харылзажып билири; амыдыралчы болгаш ажыл-агыйжы чугаа үезинде чугаа культуразының негелделерин сагыыры.

5-9, 10-11 класстарны доозуп тура, доозукчулар дараазында **предметтиг түннелдерни** чедип алыр:

10-11 класстарга:

- Дылдың хевирлеринин дугайында билиглерни (литатурлуг дыл, кара чугаа) сөзүглел тургузарына ажыглап билири;
- аас болгаш бижимел чугааны, янзы-бүрү монолог болгаш диалог сөзүглелдерни болгаш кайы-бир жанрга (ушта бижилгелер, допчулай бижипири, илеткелдер, дыңнадыглар, үнелелдер, рефераттар, чогаадыглар) сөзүглелдерни тургузуп билири;
- стиль болгаш жанр аайы-биле аас болгаш бижимел сөзүглелдерни тургузары;
- шилип алган профилиниң аайы-биле сөзүглел тургузарда, дылдың уран аргаларын медреселдиг ажыглаары;
- сөзүглел-биле ажылдаарда, номчулганың (дилеп-тывар, көөр, таныжар, шинчилээр дээш о.ө) болгаш дыңнаарының (сөзүглелди долузу-биле билип алыр, кол утказын билип алыр, херек медээ тып алыр) янзы-бүрү хевирлерин ажыглаары;

- сөзүглелде көскү болгаш чажыт, чугула болгаш чугула эвес медээлерни, тема болгаш кол бодалын барымдаалап сайгарары;
- информация алыр чүүлдерден (массалыг информация чепсектеринден, Интернеттен, аудио-, видеоматериалдардан...) бодунга херек материалдарны уштуп ап, ооң бижимел сөзүглелин тургузуп билири;
 - бижимел сөзүглелди медээ дамчыдар өске хевирлерже (Интернетче, аудио-, видеоматериалдарже...) шилчидип билири;
 - хөйнүң мурнунга чугаалаар чүүлүнүң темазын шилип, сорулгазын тодарадып, шын дамчыдып, чугаа культуразын сагып билири;
 - чугаа үезинде тыва литературлуг дылдың орфоэпия талазы-биле болгаш лексиктиг, грамматиктиг, стилистиктиг, орфографтыг, пунктуастыг нормаларын сагыыры;
 - бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазын дылдың нормаларынга дүгжүп турарының талазы-биле үнелээри;
 - аас болгаш бижимел чугааның дылдың нормаларынга дүгжүп турарын үнелээри-биле дыл словарьларын болгаш тайылбыр номнарны ажыглаары;
 - бердинген сөзүглелде дылдың кезектерин танып, оларның аразында харылзаазын эскерип, деңнелин тодарадып билири;
 - янзы-бүрү темаларга аңгы-аңгы авторларның чугаазын (ооң иштинде тыва дылдың байлааның болгаш чаражының, онзагайының дугайында) тайылбырлап билири;
 - тыва дылдың болгаш тыва дыл эртеминиң сайзыралының болгаш төөгүзүнүң дугайында билири;
 - чугаа үезинде өске кижиниң бодалынга хамаарыштыр бодунуң чөпшээрэжип азы чөпшээрешпейн турарын илередип билири;
 - дылдың стилистиктиг курлавырларын үнелеп билири; сөзүглел тургузарда, ооң стилинин демдектерин чидирбези;
 - бердинген сөзүглелге үнелелдерни берип билири.

Календарь –тематиктиг планнаашкын. Тыва дыл. 11 класс

№	Кичээлдин темалары	Шагы	Ооредир хуусаазы		Тайылбыры
			план езугаар	херек кырында	
1	Дыл эртеми болгаш оон болуктери.	1			
2	Тыва дылды шинчилеп келгени. Амгы тыва дылдын шинчилекчилери.	1			
3	Орфография дугайында билиг. Тыва орфографиянын ундезиннери. Шын бижилге.	1			
4	Дефистеп бижиир нарын состер.	1			
5	Ч.с. Автобиография тургузуп бижиир.	1			
6	Катаптаашкын. Грамматиктиг сайгарылгалар.	1			
7	Хыналда ажыл.	1			
8	Тоогу чанчылдар коргускен чамдык состернин тывылган тоогузу. Тайылбыр словарьлар.	1			
9	Дефистеп бижиир нарын состер.	1			
10	Синтаксис болгаш пунктуация.	1			
11	Сос каттыжыышкыннары, оон кезектеринин аразында башкарылга, хамааржылга, каттыжылга.	1			
12	Ч.с. Сос каттыжыышкынынын домак тургузарынга ужур-дузвзын созуглелге сайгарары.	1			
13	Бодуун домак. Домактын чугула болгаш ийиги черге кежигуннери.	1			
14	Домактын чугула болгаш ийиги чергекежигуннери, оларнын илереттинери.	1			

15	Бодуун домактын янзылары.	1			
16	Нарынчыттыгган домактар.	1			
17	Нарынчыттыгган домактар.	1			
18	Чангыс аймак кежигуннер.	1			
19	Тускайлаашкын дугайында билиг.	1			
20	Адалгалыг, кирилде состерлиг болгаш кирилде домактарлыг домактар.	1			
21	Нарын домак.	1			
22	Чагырышпаан болгаш чагырышеан нарын домактар.	1			
23	ЧКНД, ЧПНД	1			
24	Хыналда ажыл.	1			
25	Нарын синтаксистиг конструкция.	1			
26	Нарын СК	1			
27	Оске кижинин чугаазын даичыдар аргалар.	1			
28	Пунктуация.	1			
29	Катаптаашкынга мергежилгелер.	1			
30	Хыналда ажыл.	1			
31	Созуглел дугайында билиг.	1			

32	Ч.с Созуглел тургузары, оон грамматиктиг сайгарылгазы.	1			
33	Абзац.	1			
34.	Бижимел чугаанын янзылары.	1			
35	Тезис. Конспект, реферат, ушта бижиири.	1			
36	Аннотация.	1			
37	Рецензия.	1			
38	Ч.с Рецензия. «Номчаан номум маадыры»	1			
39	Чугаанын стльдери	1			
40	Билдириишкиннер,хол ужуу.	1			
41	Справка бижиири.	1			
42	Тайылбыр.	1			
43	Албан-херек бижиири.	1			
44	Илеткел бижиири.	1			
45	Ч.с Эдертиг.	1			
46	Ч.С Справка,тайылбыр бижиир.	1			
47	Тоожуушкун. Бижимел чугаанын янзылары.	1			
48	Чурумал хевиринге созуглел тургузар.	1			

49	Угаап боданыышкын янзызынга созуглел тургузар.	1			
50	Кижинин болгаш хамаатыларнын кол эргелери, хосталгалары болгаш хулээлгелери.	1			
51	Протокол бижири. Протоколдун онзагайы.	1			
52	Катаптаашкынга мергежилгелер.	1			
53	Диктант.	1			
54	Ч.С Созуглел-биле ажыл.	1			
55	Катаптаашкын. Лексика болгаш фразеология.	1			
56	Состернин уткалыг харылзааларынын аайы-биле болуктери.	1			
57	Лексиканын ажыглалынын аайы-биле болуктери.	1			
58	Кызыгаарлыг ажыглалдын состери.	1			
59	Онзагай ажыглалдыг состер.	1			
60	Тыва ономастика. Фразеология.	1			
61	Тыва лексикология.	1			
62	Шын бижилгенин берге таварылгалары.	1			
63	Синтаксис болгаш пунктуация.	1			
64	Сос каттыжыышкыны, оларнын холбаалары.	1			

65	Нарынчыттыгнган домактар.	1			
66	Чылдын хыналда ажылы.	1			
67	Грамматиктиг сайгарылгалар.	1			
68	Туннел кичээл.				

